

МІЖНАРОДНА САНКЦІЙНА ПОЛІТИКА ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

О. М. Шаров

У статті здійснено науковий аналіз дієвості економічних санкцій проти Росії як країни агресора в контексті як загальної концепції міжнародної санкційної політики, так і політико-економічних відносин США, країн ЄС та України щодо Росії в цілому. Автор також робить деякі висновки стосовно майбутньої пост-санкційної політики щодо Росії.

Ключові слова: гібридна війна, економічні санкції, зовнішня торгівля.

Sharov Oleksandr

INTERNATIONAL SANCTION POLICY
AGAINST RUSSIAN FEDERATION

The article analyzes an efficiency of economic sanctions against Russia as state-aggressor in the framework of general concept of an international sanction policy as well as political and economic relations between the USA, the EU and Ukraine one side and Russia another one. The author also does some conclusions regarding future post-sanction policy as for Russia.

Keywords: hybrid war, economic sanctions, foreign trade.

Шаров Олександр Миколайович – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

Питання використання економічних санкцій проти Росії внаслідок порушення нею суверенітету та територіальної цілісності України (тобто анексії Криму та гібридної агресії в Донбасі) перебувають під постійною увагою як вітчизняних, так і зарубіжних політиків, журналістів, політологів, економістів. Утім, здебільшого все зводиться до повідомлень щодо застосування/подовження санкцій та обговорення перспектив їх скасування/пом'якшення. Значно менше уваги приділяється системному аналізу санкційної політики, хоча і це питання не залишається без уваги: зокрема, експертів *Інституту міжнародної економіки Петерсона* [1], *Королівського інституту міжнародних відносин (Chathamhouse)* [2] та деяких інших закордонних *think tanks* (мозкових центрів) [3]. Цілком природно, що ця проблематика хвилює російських дослідників, зокрема таких «важковаговиків», як А. Громико та В. Федоров [4]. Що ж до українських фахівців, таких як П. Гайдуцький [5] або О. Пасхавер [6], то вони здебільшого обмежуються публіцистичними виступами на цю тему, хоча й аналізують її достатньо детально. Водночас для обґрунтованих відповідей на питання щодо цілей, ефективності та подальших перспектив санкцій стосовно Росії **необхідно здійснювати більш глибокий науковий аналіз у контексті як загальної концепції міжнародної санкційної політики, так і політико-економічних відносин США, країн ЄС та України щодо Росії загалом.**

Економічні санкції – один з найбільш розповсюджених інструментів тиску на країни, які порушують фундаментальні принципи існуючого міжнародного порядку. Взагалі санкції виконують одну з трьох функцій: 1) надання країні-об'єкту чіткого сигналу щодо неприйняття міжнародними партнерами її поведінки; 2) досягнення ефекту *стимування* з тим, щоб ускладнити владі країни – об'єкту санкцій можливості досягнення її цілей; 3) *примушення* країни-об'єкта до певних дій (або припинення неприйнятних дій).

Слід мати на увазі, що, послуговуючись термінами теорії ігор, економічні санкції – це гра з нульовою, а в деяких випадках – навіть з від'ємною сумою. Тобто для міжнародної спільноти в цілому вони в принципі не можуть мати позитивного значення (що обумовлює досить зважене відношення щодо їх упровадження).

Міжнародна практика знає різні типи економічних санкцій, які стосуються обмежень стосовно експорту та/або імпорту продукції країни, яка підпадає під санкції (*далі – країна – об'єкт санкцій*), для чого можуть використовуватися такі інструменти, як митні тарифи, нетарифні обмеження або повна заборона (ембарго). Санкції може вводити одна сторона конфліктної ситуації, але більш дієвими є багатосторонні санкції, вищим рівнем яких є санкції з боку ООН.

Найбільш відомими прикладами санкцій ООН є санкції проти режиму апартеїду у Південній Африці (1963–1991) та расистського уряду Південної Родезії (1965–1979). (Спочатку вони мали статус добровільних, а пізніше – обов'язкових, – відповідно, з 1977 та 1968 рр.). Всеосяжні санкції в останні десятиріччя застосовувалися до Іраку (1990–2003), колишньої Югославії (1991–1996) та Гаїті (1993–1994), а цільові – проти Сомалі (з 1992 р.), Лібєрії (1992–2001), Анголи (1993–2002), Руанди (1994–2008), Сьєрра-Леоне (1997–2010), Косово (1998–2001), а також терористичної організації Талібан (з 1988 р.).

Досить активно економічні санкції як інструмент своєї зовнішньої політики використовують Сполучені Штати Америки. На момент уведення антиросійських санкцій Сполучені Штати використовували санкційний режим іще проти шести країн – Кот д'Івуару, КНДР, Ірану, Сирії, а також Куби та М'янми (останнім часом значно пом'якшені та скасовані). Крім того, діяли санкції проти окремих юридичних та фізичних осіб з балканських країн, Білорусі, Зімбабве, Іраку, Конго, Лібєрії та Судану.

Починаючи з 1992 року (підписання Маастрихтського договору, який передбачає можливість колективного введення обмежувальних заходів) Європейський Союз накладав обмежувальні заходи відповідно до його загальної зовнішньої політики і політики безпеки у 35 різних випадках. На кінець минулого року Європейська Комісія здійснювала адміністрування 17 різних санкційних режимів. Основними причинами для введення санкцій були: 1) необхідність залагодження конфліктів (як, наприклад, в Афганістані та Лівії); 2) підтримка демократії та захист прав людини (в Білорусі та Узбекистані); 3) забезпечення постконфліктної інституціональної консолідації (Гвінея та колишня Югославія); 4) уникнення поширення конфлікту (Лівія та Іран) та 5) боротьба з міжнародним тероризмом (Лівія, організація «Хамас» тощо). За спостереженням закордонних фахівців, «...великі країни частіше використовують санкції проти менших економік, але не тільки розмір має значення» [1, 90].

Упровадження економічних санкцій являє собою досить складний процес, що обумовлено необхідністю забезпечення їхньої своєчасності, чіткого визначення мети та шляхів її досягнення, а також вартості санкцій для країн, які їх застосовують. Відповідно до практики Європейського Союзу така робота здійснюється в кілька етапів.

1-й етап. Оголошення санкцій у рамках загальної стратегії ЄС.

Оголошення санкцій відбувається в рамках загальної зовнішньополітичної стратегії і дуже рідко у відриві від використання інших інструментів впливу (дипломатичні переговори, стимули,

військове втручання). Тому в кожному випадку визначається місце санкцій у загальній системі впливу, чітко розуміти ту роль, яку вони повинні відігравати у загальній стратегії.

2-й етап. Визначення мети санкцій: примус об'єкта до певних дій, стримування його дій або надання сигналу щодо неприпустимості його дій.

На цьому етапі, після того як визначена роль санкцій (головна або допоміжна), узгоджується логіка їхніх дій – тобто досягається розуміння того, яким саме чином вони повинні сприяти досягненню загальної мети. Якщо санкції спрямовані на *примушення* об'єкта до певних дій, то очікується, що це відбудеться внаслідок добровільного рішення порушника і означатиме, що виконання таких дій не конфліктує з його фундаментальними цілями. В протилежному випадку дії санкцій полягатимуть у тому, щоб зробити неприйнятними умови «виживання влади» у відповідній країні.

Якщо вважається, що такої мети досягти неможливо, то санкції будуть використовуватися для досягнення ефекту *стримування* з тим, щоб ускладнити владі країни – об'єкта санкцій можливості досягнення її цілей.

Нарешті, санкції можуть мати на меті надання країні-об'єкту чіткого *сигналу* щодо неприйняття міжнародними партнерами її поведінки, який повинен знайти відгук у різних політичних та ділових групах (у тому числі в самому ЄС). Сигнальною функцією ЄС може обмежуватися також у випадках, коли вважає, що більш глибокі санкції негативно вплинуть на населення країни-об'єкта або більше вплинуть на економічні інтереси країн ЄС.

Слід зауважити, що цілі санкцій можуть змінюватися залежно від реакції протилежної сторони. Вони також можуть ставитися комплексно: примус до одних дій, стримування від інших, сигналізування щодо неприпустимості третіх. Нарешті різні цілі можуть ставитися одночасно стосовно до різних політичних та економічних груп впливу в країні – об'єкті санкцій.

3-й етап. Розробка механізму впливу та визначення вартості.

Після визначення цілей, які ставляться у зв'язку із застосуванням економічних санкцій, розробляється механізм впливу, який може бути *прямим* (унаслідок ускладнень, які створюють санкції), *посереднім* (унаслідок супутніх витрат, наприклад, зростання ціни на електроенергію, недоступність ліків тощо) та *ненавмисним* (у результаті дії непередбачуваних наслідків). Вартісна оцінка результату санкцій (імовірні втрати для країни-об'єкта) здійснюється на основі експертних оцінок, і більш-менш обґрунтованою може бути лише стосовно

результатів прямої дії (скорочення валютних надходжень від експорту, зростання бюджетного дефіциту тощо).

Втім, і такі втрати розрахувати заздалегідь достатньо важко, оскільки невідомо, як країна-об'єкт відреагує на їх уведення: експорт забороненої продукції може бути переорієнтовано на інші напрямки, фінансування додаткових витрат проведено за рахунок перерозподілу бюджетних коштів або знаходження кредиторів за межами країн – учасниць санкцій та ін.). Тому оцінка прямої дії санкцій, як правило, постійно корегується.

Що стосується результатів посередньої та ненавмисної дії, то їхня попередня оцінка взагалі є лише експертним припущенням і навіть по-факту точно оцінити такі втрати неможливо (оскільки самі причини втрат мають оціночний характер і насправді можуть бути викликані іншими причинами). Більше того, ненавмисний ефект може бути абсолютно непередбачуваним для обох сторін.

Наприклад, санкції ОПЕК щодо країн Заходу, які поставляли зброю до Ізраїлю, насправді не припинили такі поставки, але призвели до фондової кризи 1973–1974 рр. та розвитку енергозбереження (результатом чого стало скорочення попиту на нафту). Одночасно потік нафтодоларів дозволив переозброїти армії арабських країн, що лише загострило ситуацію на Близькому Сході.

Ще одним важливим фактором, який визначається на цьому етапі, є вартість санкцій для самих країн ЄС. При цьому приділяється увага не тільки загальній сумі можливих прямих та непрямих втрат (втрачена вигода), але й рівномірності їх розподілу між різними країнами ЄС (оскільки у випадку значної різниці навантаження може виникнути питання про компенсації або політичне незадоволення – як це було з ембарго на закупівлю іранської нафти, коли в ЄС в основному постраждали дві країни – Греція та Італія). Враховується також можливість додаткових витрат через судові позови та спроби ухилитися від дотримання санкцій.

Результатом роботи на другому та третьому етапах повинен стати «контрольний перелік» (*check list*), в якому зазначаються види санкцій, очікувані

результати (кінцеві та проміжні), а також механізм дій окремих санкцій (пояснення, чому таке обмеження призведе до зазначеного результату).

Етап 4-й. Аналіз порівняльної корисності санкцій.

На цьому етапі здійснюється оцінка дієвості санкцій порівняно з іншими можливими заходами впливу. Мається на увазі, що прийняття серйозних зовнішньополітичних рішень можливе лише після аналізу усіх можливих варіантів дій.

Оцінка дієвості санкцій на загал здійснюється за простим критерієм: як змінюють свою поведінку об'єкти санкцій або досягається загальна мета (завершення конфлікту, придушення терористів тощо). Втім, такий підхід дає тільки часткову відповідь на питання щодо ефективності санкцій, оскільки закономірно виникають додаткові питання: наскільки достатнім є обсяг та рівень санкцій для досягнення мети? Наскільки вони відповідають досягненню загальної цілі? Наскільки санкції сприяють тому, щоб інші актори (сторони конфлікту, внутрішня опозиція) активно виступили проти об'єкта санкцій? Який вплив санкції здійснюють на широке населення країни – об'єкта санкцій? Які наслідки санкцій для інтересів окремих груп інтересів (з обох сторін)? Який вплив мають санкції на громадську думку всередині країни – об'єкта санкцій та т. ін.

Таким чином, оцінюючи ефективність санкцій, слід мати на увазі, що, як правило, досягнення позитивного результату можна очікувати:

- або в *короткостроковій перспективі*, коли «сигнальні» санкції доводять порушнику безперспективність його подальших деструктивних дій – тобто діє, скоріше, сама загроза санкцій і усвідомлення їх неминучих наслідків, аніж прямі втрати від них (які ще не встигнуть проявитися);
- або, навпаки, в *довгостроковій перспективі*, коли під впливом «стримуючих», а потім (на наступному етапі) вже і «примусових» санкцій відбудуться економічні зміни в країні-об'єкті, які зумовлять суттєву зміну соціально-політичної ситуації (та, ймовірно, влади).

Який з цих двох варіантів виявиться реальним (якщо позитивний ефект взагалі може бути

Таблиця 1

	Ефективність цільових санкцій ООН, %		
	Ефективні	Частково ефективні	Неефективні
Примусові	13	26	62
Стримуючі	42	15	43
Сигнальні	43	3 %	25

Джерело: UN Sanctions. Security Council Report // Special Research Report. – November, 2013. – P. 15.

досягнутий у результаті використання економічних санкцій), залежить від низки факторів, серед яких, слід виділити такі:

- ступінь залежності країни-порушника від країн, які здійснюють санкції (випадок з Білоруссю та Придністров'ям);
- широта «міжнародного фронту санкцій» (причому особливо важливо, щоб до санкцій приєдналися країни-сусіди та провідні країни регіону (випадок з М'янмою);
- адекватність дій санкцій на учасників конфлікту (випадок із Сирією);

– ступінь забезпеченості економіки країни-об'єкта власними ресурсами (випадок з Китаєм та Іраном);

– наявність у країні-порушниці політичних та економічних груп впливу та ступінь їхнього впливу на владу (випадок з Білоруссю, Зімбабве тощо).

Окремо слід відзначити такий фактор, як плани подальших дій країни-порушника. Якщо, наприклад, терористичні організації або країни-агресори планують поширити зону своїх дій і взяти під контроль регіони, ресурси яких забезпечать їхні потреби (випадок з Афганістаном, Хамас тощо), то навряд чи слід розраховувати, що вони змінюватимуть свою поведінку під впливом санкцій (якщо тільки дії санкцій не унеможливлять поширення їхніх агресивних дій на нову територію).

Звісно, в кожному конкретному випадку ефективність санкцій залежить від багатьох факторів, серед яких слід назвати такі.

- *Розмір економіки*: вважається, що розмір цільової країни (країни – об'єкта санкцій), за інших рівних умов, негативно корелює з впливом або успіхом санкцій. Тобто великі країни здатні поглинати санкції легше, оскільки вони є більш самодостатніми, ніж невеликі за розміром (та обсягами економіки) країни.
- *Економічні та політичні зв'язки*, які встановилися до впровадження санкцій: уважається, що санкції мають більший вплив, якщо країна, яка запроваджує санкції, є крупним торговим та/або політичним партнером. Це не дивно, бо санкції або обмеження на торгівлю і фінанси, очевидно, матимуть більший ефект, якщо вони стосуватимуться більших обсягів економічної діяльності.
- *Масштабність санкцій*: у разі односторонніх санкцій, країна – об'єкт санкцій може бути спроможна продати або купити товари та сировину з третіх країн, які не запровадили аналогічні санкції. Багатосторонні санкції, скоординовані декількома країнами, звісно, матимуть більший

економічний ефект. Утім, враховуючи різницю економічних та політичних інтересів різних країн, такі санкції складніше уніфікувати та зробити достатньо жорсткими.

Росія також давно використовувала економічний тиск проти інших держав. Не заглиблюючись зараз у багаторічну історію цього питання, можна просто згадати позицію тодішнього наркома закордонних справ М. Литвина, який давав настанови радянським дипломатам зрозумілими для них словами: «Нафта є найбільшим козирем у нашій грі зі світовою буржуазією, і ми повинні розіграти його з максимальною політичною користю...» [7, 101].

Звісно, Росія таку «економічну гру» у «кішки-мишки» вела з оточуючим світом протягом усієї радянської та пострадянської історії. *Особлива увага приділялася занадто незалежній (з точки зору російської влади) Україні, яка своєю поведінкою подавала «поганий приклад» іншим учасникам Співдружності Незалежних Держав.*

У такого підходу є багато ментальних та політичних складових, але загальна економічна причина конфронтації Росії з Україною зводиться до кількох принципових відмінностей.

- *Економіки двох країн орієнтуються на розвиток за різними моделями:*

– економіка України базується на ліберальній ринковій моделі «відкритого доступу» (вільної конкуренції),

– а економіка Росії базується на патерналістській моделі «обмеженого доступу» (державного дирижизму).

- *Економіки двох країн мають різну галузеву спрямованість:*

– економіка України орієнтується на широку диверсифікацію (промисловість, сільське господарство, послуги), сподіваючись зайняти певну нішу у міжнародному розподілі праці в рамках Європейського Союзу,

– а економіка Росії орієнтується на забезпечення для себе ключових позицій як світового постачальника сировинно-енергетичних ресурсів та самозабезпечення продукцією важкого машинобудування (передусім продукцією ВПК).

- *Економіки двох країн будують свої зовнішні відносини на різних принципах:*

– економіка України значною мірою залежна від кон'юнктури світового ринку і тому зацікавлена у поступовій інтеграції до глобальної економіки на умовах лібералізації торгівлі та руху капіталів,

– а економіка Росії спрямована на розвиток власного ринку, вважаючи протекціонізм основною умовою гарантування «квазіавтаркії» (тобто системи повного самозабезпечення, яка базується на менталітеті «недружнього оточення»).

Зважаючи на перелічене вище, *Україна об'єктивно зацікавлена в диверсифікації своїх зовнішньоекономічних зв'язків*, широкому залученні іноземних інвестицій, а також поглибленні інтеграції до того міжнародного регіонального об'єднання, яке може найкраще сприяти отриманню та освоєнню новітніх технологій, здатних забезпечити галузеву диверсифікацію. Водночас Росія зацікавлена у створенні власного інтеграційного об'єднання, яке б базувалося на відновленні та зміцненні «коопераційних зв'язків» між підприємствами країн-членів із тим, щоб заповнити «прогалини» внутрішнього ринку за рахунок імпорتنих поставок з країн, які б де-факто не руйнували систему *квазіавтаркії* (зокрема, з країн т.зв. ближнього зарубіжжя або країн-лімітрофів).

Тому перед Росією постає т.зв. *інтеграційна дилема*: за наявності альтернативних варіантів можливість посилення європейського інтеграційного об'єднання за рахунок України, яка розглядається як потенційний партнер (член) іншого об'єднання (Митного або Євразійського союзу), сприймається російською владою як дії, спрямовані проти її інтересів (незалежно від реальних економічних наслідків). Сама *загроза «зовнішньоекономічної самотності» примушує Росію до ескалації політичної та економічної конфронтації з Україною*.

Використання політики економічних санкцій уже проти самої Росії як країни-агресора стає одним із наслідків такої конфронтації.

Зростання агресивності російської внутрішньої та зовнішньої політики, яка останнім часом знайшла свій вираз в анексії Криму та активній підтримці (а фактично – інспіруванні) сепаратистського руху та діяльності терористичних угруповань у східних областях України (що, зокрема, призвело до трагедії з малайзійським пасажирським літаком), поставило перед світовою спільнотою на порядок денний питання щодо адекватного реагування.

Враховуючи неспівмірність військових потенціалів Росії та України (у всякому випадку, на нинішньому етапі), а також демонстративно проголошену готовність використання російською стороною тактичної ядерної зброї, ключовим елементом такої реакції стали *комплексні санкції*, які включали спочатку, головним чином, індивідуальні, а потім (у міру посилення санкцій) – торговельні та фінансові. Такі санкції були оголошені США, Європейським Союзом та деякими іншими державами, такими як Австралія, Канада, Норвегія, Швейцарія,

Японія тощо. Країни ЄС упровадили такі санкції у формі однакових та невідкладних заходів, як це передбачено Маастрихтською угодою [8, 34].

З березня 2014 р. Європейський Союз ухвалив низку резолюцій (від 6 лютого 2014 р., 13 березня 2014 р. та 17 квітня 2014 р.) стосовно висловлення свого обурення щодо дій Росії проти України, введення та розширення санкцій (які періодично підтверджувалися), що запроваджувалися у три етапи: 1) дипломатичні заходи проти 18 осіб, звинувачених у розкраданні державних коштів України (Рішення Ради ЄС від 6 березня 2014 р.), 2) замороження активів та заборона на в'їзд до ЄС для осіб, внесених до розширеного переліку (Рішення Ради ЄС від 17 березня 2014 р.) та 3) фінансові та економічні санкції щодо окремих галузей та напрямів економічного співробітництва з Росією (Рішення Ради від 25 та 30 липня 2014 р.) [9, 2].

До санкцій приєдналися також деякі міжнародні організації та об'єднання, які демонстративно знизили рівень або призупинили свої відносини з Російською Федерацією. Зокрема, це стосується Організації економічного співробітництва та розвитку, Європейського банку реконструкції та розвитку, «Великої сімки» тощо. Пізніше США та ЄС прийняли рішення стосовно підвищення рівня санкцій, розповсюджуючи їх на фінансовий та енергетичний сектори.

Слід визнати, що російська влада досить добре підготувалася до міжнародних санкцій, оскільки очевидно, що її деструктивні дії – це не емоційний експромт у відповідь на «державний переворот» у Києві, а логічне продовження попередньої політики руйнування української державності, що здійснюється «іншими методами» – а саме шляхом організації гібридної (або, за терміном В. Суркова, – «нелінійної» війни) [10], тобто штучної «*хаотизації*» ситуації в Україні. Очікуваною для російської сторони була і реакція міжнародної спільноти (хоча, швидше за все, і не в такому обсязі, як сталося).

Як відомо, у відповідь на обмеження експорту до Росії Москва застосувала тактику «унтер-офіцерської вдови», запровадивши зі свого боку низку обмежень на імпорту з країн Заходу (самосанкцій або «контрсанкцій»). Вважається, що таким чином *Кремль хотів «ударити» по деяких експортозалежних галузях країн-санкціонерів*, викликаючи незадоволення напруженими відносинами з Росією серед певних верств населення та бізнесменів.

Така мета справді мала місце і була певною мірою досягнута. Втім, спочатку передбачалося, що ембарго закрие російський ринок, товарні потоки не вдасться швидко переорієнтувати, західні фермери зазнають значних втрат, державні бюджети не витримають додаткового навантаження щодо підтримки власних сільгоспвиробників і країни

ЄС почнуть скасовувати санкції. Але з'ясувалося, що в експорті продовольчих товарів з країн, які підпали під «контрсанкції», частка поставок до Росії становила (у 2013 р.) тільки 4,8 %, а у структурі російського продовольчого імпорту частка цих країн була на порядок вища (44 %), а за результатами 2015 р. вона знизилася до 24 %. Це дозволяє припустити, що наслідки «контрсанкцій» для самої Росії більш серйозні, ніж для країн, проти яких вони застосовані.

Вибір продовольства як головного інструменту контрсанкційної політики виявився невдалим, оскільки це завдало серйозної шкоди інтересам російських споживачів. Натомість колишні західні постачальники швидко переорієнтувалися на інші ринки (включаючи реекспорт забороненої продукції до РФ через «треті країни»).

Стосовно сподівань російської влади на порушення «принципу солідарності» у дотриманні всіма країнами ЄС узгодженої зовнішньополітичної лінії слід констатувати, що, незважаючи на шалений тиск з боку Росії, цього так і не вдалося досягти і навряд чи вдасться, з огляду на занепокоєність впливових сил ЄС у дотриманні цього принципу взагалі (зокрема, у випадках надання фінансової допомоги або прийому біженців). Можна очікувати, що «дисциплінарні заходи» (у т.ч. скорочення бюджетних субсидій та інші санкції з боку Єврокомісії) будуть використовувати і проти потенційних порушників санкційної політики ЄС.

Інша мета «контрсанкцій» полягала у створенні своєрідного протекціоністського захисту, який би стимулював розвиток власного виробництва. Цієї мети досягти не вдалося. Причиною ж стало декілька факторів, але головна перепона полягає у самій структурі російської економіки, через що, за влучним висловом одного росіянина, «Россия производит впечатление великой державы, но больше она ничего не производит» [11].

Крім того, на думку експертів, західні партнери Росії могли би бути більш вразливими, якби «контрсанкції» стосувалися імпорту автомобілів. Щоправда, його обсяг (у 2013 р.) становив 17 млрд дол. США, тобто в 2,5 рази менше, ніж імпорт продовольства. Водночас основний обсяг імпорту (в т.ч. автомобілів бізнес-класу) надходить із США, Німеччини, Великої Британії, Франції та Японії, тобто найбільших опонентів Росії на міжнародній арені. Заборона імпорту автомобілів справила б на ці країни вплив удвічі більший, аніж продовольче ембарго [12, 103]. (У цьому плані характерний вибір «продовольчих санкцій» проти Японії, яка практично не експортувала до РФ продуктів харчування).

Вочевидь, створюючи своїми «контрсанкціями» проблеми для країн, влада (а особливо політична опозиція) яких ставиться до її

зовнішньополітичних авантур з певним розумінням та поблажливостю (Австрія, Угорщина, Словаччина, Греція, Італія, Бельгія, Нідерланди, певною мірою – Франція), Росія розраховувала, що вони виступатимуть з вимогою скасування санкцій з боку ЄС і, таким чином, розірвуть лінію єдиного «антипутінського фронту». Натомість більш ефективні «контрсанкції» з боку Росії не були застосовані, оскільки російська влада не бажає «спалювати мости» і загострювати свої відносини з провідними країнами світу до занадто небезпечного рівня.

Третя (і, на наш погляд, головна) мета «контрсанкцій» (тобто добровільного поглиблення накладених міжнародних санкцій) полягала в тому, щоб *продемонструвати і Заходу, і потенційним опонентам усередині країни*, що сучасний політичний режим в Росії за жодних умов не піде на політичні поступки під тиском економічних санкцій. Впровадження «самосанкцій» та поширення радянської (за стилем) практики «народної ініціативи» з пропозиціями нових «самообмежень» було спрямовано на те, щоб чітко *продемонструвати Заходу безперспективність сподівань на дієвість упроваджених ним санкцій*. У цьому контексті слід звернути увагу на демонстративну заборону функціонування на території Росії ресторанів компанії «Макдональдс». Цілком можливо, що такі «дрібні» уколи насправді є сигналом готовності до серйозної, навіть військової конфронтації з Заходом, оскільки це є пряма аллюзія до відомої теорії «золотої арки»¹.

Водночас у Росії розуміють, що Україна не відмовиться від права на Крим і, отже, не стане дружньою до держави-окупанта. А це означає, що Росія може побачити вихід із небажаної для неї ситуації сусідства з недружньою державою, незадоволення якої викликане агресивною політикою самої Росії, у ліквідації такої держави або суттєвого переформатування її кордонів та території.

¹ Американський економіст Т. Фрідмен пов'язав економічну глобалізацію з міжнародною безпекою у своїй теорії «золотої арки, яка запобігає конфліктам». Ідея Т. Фрідмена полягає в тому, що глобалізація (одним із символів якої стало поширення ресторанів компанії «МакДональдс», символом якої, у свою чергу, є «золота арка» у формі літери «М») – це шлях до збереження миру, тому що скуті взаємними економічними ланцюгами країни надто багато втрачать у разі війни між ними. Дослівно у Т. Фрідмена теза звучить так: «З моменту, коли країна досягає певного рівня економічного розвитку, коли в ній виникає середній клас, достатньо великий, щоб підтримувати існування мережі закусок Макдональдс, вона стає «країною МакДональдсу», а люди в «країні МакДональдсу» не люблять воювати; вони краще стоять у черзі за гамбургерами». (Friedman Th. L. Foreign Affairs Big Mac I [Електронний ресурс] // The New York Times. – Dec. 8, 1996 – Режим доступу : http://www.nytimes.com/1996/12/08/opinion/foreign-affairs-big-mac-i.html?_r=0).

«Поки Кремль не може собі це дозволити, тому що ще не знайшов заміни українським поставачальникам комплектуючих до своїх кораблів і вертольотів, залежить від поставок техніки з Європи і споживання нею свого газу. Кремль зважився на заборону поставок продуктів з ЄС, Канади і США, але не наважився заборонити імпорту з них промислових товарів. США теж шукають заміну російським двигунам для своїх космічних ракет, а ЄС вибудовує вуглеводневі альтернативи Кремлю. Економічні зв'язки виявилися набагато складніше розірвати, ніж уявлялося» [13].

Ключову роль у політиці міжнародних санкцій проти Росії відіграє Європейський Союз, оскільки він одночасно має найбільший економічний вплив на Росію та є, по суті, найслабшою ланкою системи санкцій, бо найбільш економічно залежний від стану відносин з Росією. Російська Федерація є третім за розміром торговельним партнером ЄС, а для Росії ЄС взагалі є найбільшим партнером. Країни Європейського Союзу (до введення санкцій) імпортували з Росії товарів та послуг майже на 206 млрд євро на рік (в т.ч. на 160 млрд євро – газу та нафти). Ми не будемо зосереджуватися зараз на більш детальному аналізі санкційної політики ЄС проти Росії, оскільки це було зроблено раніше [14], але підтвердимо свій висновок стосовно того, що *співпраця з Росією має для європейської економіки (особливо торгівлі) велике, але не вирішальне значення*.

Крім того, збитки (а точніше – втрачена вигода) від застосування санкцій (і, знову ж таки, точніше, – здебільшого від російських контрсанкцій) насправді компенсуються спрямуванням європейського експорту до інших країн (зокрема до Китаю), а також можливістю розширення співпраці з США (ринок яких для країн ЄС набагато важливіший та перспективніший, ніж російський). А це означає відсутність реальних економічних причин скасування санкцій до виконання Росією вимог міжнародної спільноти. (Що, однак, не виключає політичних спекуляцій та політичного тиску в напрямі їх скасування під виглядом боротьби за інтереси європейського бізнесу).

Водночас, на думку експертів, *продовження режиму санкцій означатиме майже автоматичне підвищення коефіцієнта їхньої ефективності* [15]. При цьому, як зауважила посол США в Україні М. Йованович, «від 1970-х років принцип санкцій змінився. Тоді санкції були дуже широкими, це був грубий інструмент. Нині санкції застосовуються дуже точно, і вони є значно ефективнішими» [16].

Вплив західних санкцій усе ж таки позначився на стані платіжного балансу Росії, а через нього – і на російській економіці загалом, що дозволило

впливовому американському журналу *Foreign Affairs* винести на обкладинку твердження: «Путінська Росія в нокдауні, але ще не в нокауті» [17].

У першу чергу санкції послабили приплив іноземних інвестицій (хоча ефект від цього у 2015–2016 рр. нівелювався помітним зменшенням впливу капіталу за кордон: масштаби придбання іноземних активів уповільнилися з 7,6 % ВВП у 2013 р. до 4,0 % – у 2014 р., а у 2015 р. спостерігався їхній продаж у розмірі 0,1 % ВВП). За експертними розрахунками, у 2015 р. втрати від руху капіталу внаслідок санкцій становили 44 млрд дол., а втрати від падіння вартості нафтогазового експорту – 122 млрд дол. Загалом же за період 2014–2017 рр. середньорічні втрати ВВП унаслідок санкцій становитимуть 0,4–0,6 % на рік.

Зниження світової ціни на нафту та міжнародні санкції вплинули також на валютний курс рубля, який упав у 2014 р. з 32,73 до 56,26 руб. за 1 дол. США та до 64,18 – усередині 2016 р. та 66,38 – у середині листопада 2016 р. За прогнозом Мінекономрозвитку Росії, середньорічний показник курсу становитиме 67–68 руб., утім, головною проблемою залишатиметься не стільки низький рівень курсу рубля, скільки його волатильність. Дешевий рубль провокує збільшення інфляції (ефект «імпортованої інфляції») та підвищення ставок банківського кредитування, що робить його малодоступним для більшості підприємств. *І якщо «великий бізнес» ще може протягом певного часу розраховувати на кредитування з боку державних банків, то частина середнього та дрібного підприємництва опинилася під загрозою «фінансового голоду»*.

Обмеження доступу на міжнародний ринок капіталів зменшило можливості російських позичальників рефінансувати зовнішню заборгованість. Довгострокова тенденція щодо нарощування іноземних зобов'язань у 2014–2015 рр. змінилася на протилежну: з початку 2014 р. до кінця 2015 р. зовнішній борг РФ скоротився з 728,9 млрд дол. (32,7 % ВВП) до 515,8 млрд дол. (38,7 % ВВП). При цьому абсолютний обсяг зовнішньої заборгованості банків та підприємств знизився за одночасного зростання її відносного розміру: у банків – з 214,4 млрд дол. США (9,6 % ВВП) до 131,7 млрд дол. (9,9 % ВВП); у підприємств інших секторів економіки – з 436,8 млрд дол. США (19,6 % ВВП) до 342,6 млрд дол. (25,7 % ВВП) [18, 7–8].

Що до дієвості санкцій, то можна констатувати, що прямий вплив (як і очікувалося) виявився не дуже великим, але необхідно брати до уваги також «похідні втрати» – тобто втрачені можливості економічного та геополітичного розвитку Росії, обумовлені наявністю особливого ставлення до неї як до порушника міжнародного порядку, який, через це не може бути повноправним членом міжнародної спільноти й учасником великих, перспективних

та стратегічно важливих подій і проектів, таких, зокрема, як участь у засіданнях «Великої сімки», розбудова нових мегаінтеграційних об'єднань на транстихоокеанських та трансатлантичних просторах, «відновлення» Великого шовкового (морського) шляху та навіть освоєння «зони потепління» в Арктиці. Враховуючи природу сучасної російської влади, яка за формою є авторитарною, але по суті – олігархічною (тобто такою, що базується на інтересах певної соціальної страти – «владної еліти»), її інтереси якої сягають у часі значно далі, ніж інтереси конкретних можновладців, є усі підстави вважати, що такі «похідні втрати» зі стратегічної точки зору мають для Росії значно більше значення, ніж поточні втрати від економічних торговельних санкцій, зменшення прямих іноземних інвестицій або навіть погіршення кон'юнктури світового ринку.

Одночасно російська влада намагається мінімізувати вплив санкцій шляхом тактики «розірвання фронту» та «флангового обходу». Вона намагається схилити уряди окремих країн ЄС до пом'якшення або повного скасування санкцій в односторонньому порядку або переорієнтації зовнішньоекономічної співпраці (торгівлі та інвестицій) на «треті країни».

У першому випадку йдеться про намагання використати «особливі стосунки» в політичних та економічних питаннях з такими країнами, як Кіпр та Греція, а також (меншою мірою) – Угорщина, Чехія, Болгарія або Австрія. На цьому шляху Росія досягла певних проміжних успіхів (у вигляді заяв окремих політичних сил та представників бізнесу), натомість жодна з країн ЄС не наважилася порушити принцип європейської солідарності. Отож, Росії залишається сподіватися лише на те, що такі заклики зумовлять зміну загальної політики ЄС у напрямі лібералізації санкцій.

У другому випадку маються на увазі широко розрекламовані в Росії плани свого роду «компенсаційних зв'язків» з країнами БРІКС (окремо – Китаєм), Іраном та останнім часом – Туреччиною. Провідні міжнародні експерти зразу вказували на те, що такий маневр має більш пропагандистський, аніж практичний характер, оскільки будь-які «треті країни» в принципі не здатні компенсувати Росії втрати від санкцій з боку США та ЄС в особливо болючих питаннях: отримання новітніх технологій, товарів подвійного призначення, великих інвестицій та кредитів, ринку збуту нафти та газу тощо.

Найбільш яскраво це було продемонстровано Китаєм, який,

- по-перше, не погодився на плани Кремля щодо фінансування Пекіном амбітних проектів щодо розбудови нової, альтернативної інфраструктури транспортування нафти та газу з Сибіру до Китаю («трубопровід «Сила Сибіру» та ін.);

- по-друге, не пішов на повне ігнорування фінансових санкцій країн Заходу, перенісши міжнародні фінансові операції російських компаній у Гонконг та використовуючи китайську міжнародну розрахункову систему;

- по-третє, виходячи з потреб нової економічної політики «структурної перебудови пропозиції» та «політичної економії Сі Цзиньпіна» віддає перевагу співпраці з США та ЄС (що знаходить своє втілення в розбудові інфраструктури «Нового морського шовкового шляху», теоретичних запозиченнях основних постулатів рейганоміки, відходить від політики «валютної війни» тощо).

Таким чином, відсутність варіантів вирішення проблеми, які були б альтернативними «економічному примусу» Росії, може створити (а точніше – посилити) загрози дії з її боку, які будуть спрямовані на подальшу дестабілізацію політичного, військового та соціально-економічного стану України. Хоча Сполучені Штати та Європейський Союз розуміють, що у них не було іншого вибору, крім уведення санкцій, спільної позиції щодо того, чого вони домагаються, немає. Різні стратегічні підходи до постсанкційної політики можна було побачити ще на початку запровадження санкцій: США запроваджують їх проти підприємств, а ЄС – проти політиків та бізнесменів. Це обумовлено тим, що американців більше цікавить політична співпраця у майбутньому і тому вони не бажають остаточно зіпсувати відносини з представниками «владної еліти» (з якими, можливо, ще доведеться тісно співпрацювати), а європейці більше націлені на економічне співробітництво (все та сама ідея Європи «від Лісабона до Владивостока») і тому більше дбають про збереження зв'язків з корпоративними партнерами (припускаючи, що це буде можливо лише за умови докорінної зміни «владної еліти» в Кремлі).

Втім, такі підходи мають лише ознаки «тенденції» або «пріоритетності» і не можуть абсолютизуватися. Тим більше, що ніхто з серйозних акторів світової геополітики не бажає, образно кажучи, заганяти чорну кішку у куток темної кімнати (особливо, якщо це не кішка, а ведмідь). Принаймні вони добре пам'ятають, що жорсткі санкції проти Італії у 1936 р. (у зв'язку з агресією в Абіссинії) привели її до союзу з нацистською Німеччиною.

Нинішні коливання зовнішньополітичної «генеральної лінії» Кремля між Іраном, Туреччиною, Сирією та Китаєм також не викликають оптимізму у міжнародних експертів. І хоча російська сторона здебільшого робить наголос на можливостях економічної співпраці та інтеграції («Турецький потік», «Великий Шовковий шлях», членство в ЄАЕС тощо), невдала спроба Росії використати для «примушення» України до євразійської інтеграції інструменти «м'якої сили» (за всієї різниці між російським уявленням про «м'яку силу»

та уявленням американців та європейців *робить реальною загрозу того, що санкції спровокують Росію на конкуренцію у військовій, а не в економічній сфері.*

Отже, головна небезпека міжнародного режиму санкцій не в тому, що він не спрацює, а в тому, що він може закінчитися, спрацювавши занадто жорстко, спрямувавши Росію в небажаному напрямі, в чому й полягає «санкційна пастка».

Ще з радянських часів Росія успадкувала економічну модель, яку можна назвати *моделлю «фортеці в облозі»*, тобто економіки, яка орієнтована не на раціональну інтеграцію до світової економіки, з огляду на міжнародний розподіл праці, а на максимальне самозабезпечення аж до автаркії (яка не практикується лише з міркувань економічної доцільності, але прийнятна за відповідних внутрішньополітичних умов – стану «війни з усім світом»). Орієнтуючись на можливість виникнення саме таких обставин, російська влада спробувала активізувати політику імпортозаміщення, що, на її думку, могло б забезпечити відповідний рівень економічної незалежності, а отже (зважаючи на психологію «захисників фортеці в облозі») – й економічної безпеки держави. Фактично політика імпортозаміщення зазнала краху (і не тільки в Росії), оскільки її розробники не врахували, що імпортозаміщення як стратегія відіграло свою історичну роль і не відповідає ні сучасному етапу розвитку світової економіки, ні рівню розвитку російської економіки.

Тож західні економічні санкції вимагають від Росії зростання мобілізаційного управління замість ринкового, тобто звуження простору для проведення економічних реформ [4, 26].

Таким чином, *посилення моделі «фортеці в облозі» аж до її логічного завершення виявилось неможливим. Однак існування цієї моделі в сучасній формі також не може задовольнити потреби російської економіки.*

Парадокс полягає у тому, що, з одного боку, сама така модель дозволяє Росії максимально нейтралізувати вплив економічних санкцій, але, з іншого – вона не залишає країні ніякого «пристойного» майбутнього. Така модель може існувати за певних умов (які, власне, характерні для Росії), однак лише протягом певного часу (як засвідчив радянський досвід, приблизно 20–30 років), а тому російська влада наполегливо намагається відійти від цієї моделі. Поки що такі спроби не принесли успіху: ані стратегічне завдання 2000-х років щодо подвоєння ВВП, ані завдання переходу до 2020 року від експортно-сировинного до інноваційного соціально орієнтованого типу розвитку, ані концепція «п'яти «і» (інститути, інвестиції, інновації, інфраструктура, інтелект) не були дійсно затребувані владою.

Що ж стосується реальних змін, то, швидше за все, можна очікувати розвитку подій за одним із зазначених нижче сценаріїв (в порядку спадання ймовірності):

- сценарій «національної катастрофи». Вихід із кризи через подальшу радикалізацію націоналістичного режиму Росії, після чого будуть вжиті «хірургічні засоби» (як це відбувалося з Італією, Німеччиною або Японією);
- «дзеркальний варіант». Росія повністю лібералізує економічні відносини в Криму і таким чином українські (як і інші) фізичні та юридичні особи будуть мати «резидентський статус»;
- «економічний кондомініум». Схожий із другим варіантом, але «резидентський статус» матимуть лише українські фізичні та юридичні особи, а державне регулювання економікою (управління загалом) буде здійснюватися на основі кондомініуму – тобто спільно державними органами РФ та України або єдиним спільним органом («урядом») щодо управління Кримом [19, 43].

Висновки

Західні країни розуміють, що:

- з одного боку, відкрита агресія «заслугує» не тільки на всеосяжні санкції найвищого рівня, а й на виключення з ООН (як це було зроблено Лігою Націй з СРСР після нападу на Фінляндію),
- а з іншого боку, санкції не зможуть відіграти вирішальну роль в ізоляціоністській політиці проти економіки РФ (яка й сама схильна до протекціонізму та навіть автаркії), а виключити з ООН постійного члена Ради Безпеки ООН юридично неможливо. Тому вони **з самого початку розглядали санкції проти Росії як лише «сигнальні» і частково** (і лише останнім часом) **«стримуючі»**. Їх навіть уникали називати санкціями у зв'язку з агресією, а використовували евфемізми на кшталт «у зв'язку з діями, які загрожують або підривають територіальну цілісність та суверенітет України».

Тут хотілось би згадати про ще один історичний прецедент. Коли московський цар Іван IV намагався поставити прибалтійський Дерпт у напіввасальне положення, «московська небезпека» стривожила східнонімецьких князів. Серед імперських князів була навіть група, яка вимагала вступити у війну проти Москви, втім, ганзейські міста, навпаки, через торгові інтереси наполягали на збереженні миру з Москвою. Імператор Максиміліан II був вимушений піти на компроміс, обмежившись оголошенням блокади. Чим врешті-решт завершилась така поблажливість, добре відомо, а її наслідки балтійські країни відчувають й досі.

До цього часу **західні лідери** переважно були зайняті тим, як змусити Росію змінити політику щодо України. Але тепер вони **також дедалі більше замислюються над питаннями довгострокових відносин з Росією**. Якщо Європейський Союз відкриє для себе перспективу зближення з Росією (або навіть з ЄАЕС), то, з його боку, **можливо очікувати поступок щодо визнання за Росією права на її власний інтеграційний процес – включаючи «право» примушення України до євразійської економічної інтеграції**.

Політичні лідери світу, приймаючи рішення щодо антиросійських санкцій, думають не стільки про те, як досягти результату за будь-яку ціну (яка хоча б теоретично включала можливість військового протистояння або повернення до стану «холодної війни»), скільки про те, що робити (як жити) після нормалізації ситуації. Тобто першочерговим завданням є забезпечення на майбутнє відносин економічної невразливості та економічної безпеки власних країн.

Інакше кажучи, якщо виходити з неминучої дієвості санкційного режиму, можна передбачити також неминучість появи на порядку денному питання постсанкційних відносин між країнами Заходу (США та ЄС) та Росією. Тому **для України вкрай важливо**, не послабляючи своєї позиції щодо необхідності продовження та розширення міжнародних санкцій, **провести комплекс заходів, спрямованих на опрацювання довгострокової стратегії політичних та економічних відносин з Росією в умовах «постсанкційного режиму»** з урахуванням різних сценаріїв переходу до нього Росії та країн Заходу.

Список використаних джерел

1. Harbauer G. C., Schott J. J., Elliot K. A., Oegg B. Economic Sanctions Reconsidered / Peterson Institute for International Economics. – Wash., D. C., Nov. 2007. – 233 p.
2. Connolly R. Troubled Times : Stagnation, Sanctions and the Prospects for Economic Reform in Russia [Електронний ресурс] / Chathamhouse Chatham House. – 24 February 2015. – Режим доступу : <https://www.chathamhouse.org/publication/troubled-times-stagnation-sanctions-and-prospects-economic-reform-russia#sthash.mvnpnXkA.dpuf>
3. Ashford E. Not-So-Smart Sanctions. The Failure of Western Restrictions Against Russia // Foreign Affairs. – 2016. – Jan.-Feb. – P. 114–123.
4. Громько А. Антиросійські санкції / А. Громько, В. Федоров // Современная Европа. – 2016. – № 2. – С. 22–27.
5. Гайдучський П. ЄС – Росія : міфи про санкції / П. Гайдучський // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 24 червня. – № 23.
6. Александр Пасхавер : Санкции – настоящее, эффективное оружие // Аргумент. – 24.05.2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argumentua.com/>

stati/aleksandr-paskhaver-sanktsii-nastoyashchee-effektivnoe-oruzhie

7. Соколов А. К. Советский «Нефтесиндикат» на внутреннем и международном рынках в 1920-е гг. / А. К. Соколов // Экономическая история. Обзорение / под ред. Л. И. Бородинки. – Вып. 10. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 216 с. – С. 101–132.
8. Wiśniewska M. Sankcje ekonomiczne Unii Europejskiej // Studia Europejskie. – 2005. – S. 29–43.
9. Kraatz S. The Russian Embargo : Impact on the Economic and Employment Situation in the EU / Policy Department A : Economy and Scientific Policy, European Parliament, PE 536.291. – 10 p.
10. The Economist : «Нелинейная» война Дубовицкого-Суркова на Восточной Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.actualpolitics.ru/article/2438>
11. Ильина А. Россия производит впечатление великой страны, но больше ничего не производит [Електронний ресурс] / А. Ильина // Московские новости. – 05.04.2013. – Режим доступу : <http://www.mn.ru/society/86435>
12. Шагайда Н. Продовольственное эмбарго и выбор приоритетов / Н. Шагайда, В. Узун // Вопросы экономики. – 2016. – № 7. – С. 93–105.
13. Климовский С. Гибридная война в Украине как пролог глобальной войны [Електронний ресурс] / С. Климовский // Хвиля. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/gibridnaya-voyna-kak-prolog-globalnoy-voyni.html>
14. Шаров О. М. Экономика ЕС : санкции против России та їхній зворотний вплив / О. М. Шаров // Журнал европейской экономики. – Червень 2015. – Т. 14 (№ 2). – С. 166–182.
15. Are sanctions on Russia beginning to bite? [Електронний ресурс] // CBC News-Business. – Aug. 07, 2014. – Режим доступу : <http://www.cbc.ca/news/business/are-sanctions-on-russia-beginning-to-bite-1.2729192>
16. Сидоренко С. Посол США : Крым повернется до Украины, але коли? Моя відповідь може бути неприємною [Електронний ресурс] / С. Сидоренко, С. Мусаева-Боровик // Українська правда. – 15.09.2016. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/09/15/7120668/>
17. Putin's Russia Down But Not Out // Foreign Affairs. – May/June 2016. – Vol. 95, N 3.
18. Борисова И. Российская экономика под гнетом санкций и дешевой нефти / [Борисова И., Замараев Б., Козлова И., Назарова А., Суханов Е.] // Вопросы экономики. – 2016. – № 7. – С. 5–35.
19. Акиндинова Н. Экономика России : перед долгим переходом / Акиндинова Н., Кузьминов Я., Ясин Е. // Вопросы экономики. – 2016. – № 6. – С. 5–35.

References

1. Harbauer, G. C., Schott, J. J., Elliot, K. A., Oegg, B. (Nov., 2007). Economic Sanctions Reconsidered. Peterson Institute for International Economics, Wash., D. C. [in English].
2. Connolly, R. (24 February, 2015). Troubled Times : Stagnation, Sanctions and the Prospects for Economic Reform in Russia. Chathamhouse. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/publication/>

- troubled-times-stagnation-sanctions-and-prospects-economic-reform-russia#sthash.mvnpnXkA.dpuf [in English].
3. Ashford, E. (2016). Not-So-Smart Sanctions. The Failure of Western Restrictions Against Russia. *Foreign Affairs*, Jan.-Feb., 114–123 [in English].
 4. Gromyko, A., Fedorov, V. (2016). Antirossiyskie sanktsii [Anti-Russian sanctions]. *Sovremennaya Evropa – Modern Europe*, 2, 22–27 [in Russian].
 5. Hayditskiy, P. (24.06.2016). ES – Rosija : mify pro sanktsiji [EU – Russia : myths about sanctions]. *Dzerkalo tyzhnya – Mirror of the week. Ukraine*, 23 [in Ukrainian].
 6. Aleksandr Paskhaver : Sanktsii – nastoyashee, effektivnoe oruzhie [Alexander Paskhaver : Sanctions – real, effective weapon] (24.05.2014). *Argument – The argument*. Retrieved from <http://argumentua.com/stati/aleksandr-paskhaver-sanktsii-nastoyashee-effektivnoe-oruzhie> [in Russian].
 7. Sokolov, A. K. (2005). Sovetskiy «Neftesindikatsiya» na vnutrennem i mezhdunarodnom rynkah v 1920-e gody [Soviet «Neftesindikatsiya» on the domestic and international markets in the 1920s]. *Ekonomicheskaya istoriya. Obzrenie – Economic history. Review*, 10, 101–132. Moskva : Izd-vo MGU [in Russian].
 8. Wiśniewska, M. (2005). Sankcje ekonomiczne Unii Europejskiej. *Studia Europejskie*, 2, 29–43 [in Polish].
 9. Kraatz, S. The Russian Embargo : Impact on the Economic and Employment Situation in the EU. Policy Department A : Economy and Scientific Policy, European Parliament, PE 536.291 [in English].
 10. The Economist : «Nelineynaya» voyna Dubovitskogo-Surkova na Vostochnoy Ukraine [The Economist : «Non-linear» war Dubovitsky-Surkov in Eastern Ukraine]. Retrieved from <http://www.actualpolitics.ru/article/2438> [in Russian].
 11. Il'ina, A. (05.04.2013). Rossiya proizvodit vpechatlenie velikoy strany, no bol'she ona nichego ne proizvodit [Russia produces the impression of a great country, but producing nothing more]. *Moskovskie novosti – Moscow news*. – Retrieved from <http://www.mn.ru/society/86435> [in Russian].
 12. Shagayda, N., Uzun, V. (2016). Prodovolstvennoe embargo i vybor prioriteto [Food embargo and the choice of priorities]. *Voprosy ekonomiki – Economic issues*, 7, 93–105 [in Russian].
 13. Klimovskiy, S. Hybridnaya voyna v Ukraine kak prolog global'noy voyny [Hybrid war in Ukraine as a prologue to the global war]. – *Khvylya – Wave*. Retrieved from <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/gibridnaya-voyna-kak-prolog-globalnoy-voyni.html> [in Russian].
 14. Sharov, O. (2015). Ekonomika YeS : sanktsii proty Rosii ta ikhnij zvorotnyj vplyv [Economy of the EU : Sanctions Against Russia and Their Reverse Effect]. *Zhurnal evropejskoj jekonomiki – Journal of European Economy*, 14:2, 164–180 [in Ukrainian].
 15. Are sanctions on Russia beginning to bite? (Aug.07, 2014). *CBC News-Business*. – Retrieved from <http://www.cbc.ca/news/business/are-sanctions-on-russia-beginning-to-bite-1.2729192> [in English].
 16. Sydorenko, S., Musayava-Borovik, S. (15.09.2016). Posol SShA : Krym povernetsya do Ukrainy, ale koly? Moya vidpovid mozhe buty nepriemnoyu [US Ambassador : Crimea will return to Ukraine, but when? My answer may be unpleasant]. *Ukraynskaya Pravda – Ukrainian Pravda* – Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/09/15/7120668/> [in Ukrainian].
 17. Putin's Russia Down But Not Out (2016). *Foreign Affairs*, 95 : 3, May/June [in English].
 18. Borisova, I., Zamarayev, B., Kozlova, I., Nazarova, A., Sukhanov, E. (2016). Rossyiskaya ekonomika pod gnetom sankcij i deshevoy nefi [The Russian economy under the weight of sanctions and cheap oil]. *Voprosy ekonomiki – Economic issues*, 7, 5–35 [in Russian].
 19. Akindinova, N., Kuzminov, Ya., Yasin, E. (2016). Ekonomika Rossiyi : pered dolgim perekhodom [Russia's economy : prepare for a long transition]. *Voprosy ekonomiki – Economic issues*, 6, 5–35 [in Russian].